

УДК 94(438)"1918/1939"+ 725.9
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1397>

**«РОЗІБРАТИ
НЕ МОЖНА ЗАЛИШИТИ».
ДИСКУСІЯ ПРО ДОЛЮ
ВАРШАВСЬКОГО СОБОРУ
ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО
У 1918—1923 рр.**

Андрій СТАРОДУБ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3464-3533>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
вул. Трьохсвятительська 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: andriystarodub@gmail.com

Мета публікації — проаналізувати особливості суспільно-політичної дискусії, яка виникла в перші роки існування відродженої польської держави і стосувалася питання подальшої долі найбільшої в краї православної культової споруди — собору св. Олександра Невського у Варшаві. *Актуальність теми* полягає в потребі вивчення особливостей сприйняття в новопосталих після I-ї Світової війни державах «постімперської» архітектурної спадщини та перспектив використання/руйнування окремих знакових об'єктів за нових політичних реалій. *Предметом* дослідження є позиція політичних, громадських, наукових та культурних середовищ у справі «церкви на Саксонській площі».

Джерельною базою дослідження є документи, які відклались в архівах окремих польських міністерств та відомств (переважно — Міністерства визнань релігійних та народної освіти), стенограми засідань Сейму та підготовчі матеріали до них, а також низка публікацій польської преси 1918—1923 рр.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, системності та компаративності зі застосуванням культурно-історичного та порівняльно-типологічного підходів.

Ключові слова: Собор Олександра Невського у Варшаві, Друга Річ Посполита, Законодавчий Сейм (1919—1922), дерусифікація.

Andriy STARODUB
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3464-3533>
Candidate of historical sciences, senior researcher,
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triohsviatytelska str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: andriystarodub@gmail.com

**«DESTROY OR SAVE». DISCUSSION
ON THE FATE OF ALEXANDER NEVSKY
CATHEDRAL IN WARSAW IN 1918—1923**

The article considers the peculiarities of the socio-political discussion that arose in the first years of the Second Polish Republic and concerned the future of the largest Orthodox religious building in the region — St. Oleksandr Nevsky Cathedral in Warsaw. The urgency of the topic lies in the need to study the peculiarities of the perception of newcomers after the World War I, states «imperial» architectural heritage and the prospects for the use/destruction of certain landmarks in the new political realities. The *subject* of the study is the position of certain political, social, scientific and cultural circles in the case of the «church on Saxon Square».

The source base of the study are documents deposited in the archives of some Polish ministries and departments (mainly the Ministry of Religious and Public Education), transcripts of parliamentary sessions, as well as a number of publications that appeared in the Polish press during 1918—1923 years.

The methodological basis of the article is the principles of historicism, systematics and comparability with the use of cultural-historical and comparative-typological approaches.

The author made the following *conclusions*:

- Despite the fact that the cathedral was clearly at odds with the architectural environment and was a reminder of the era of Russian rule, its «fate» was not decided in advance. Parliamentarians, government officials, and representatives of art circles discussed various solutions to the problem. The chances of preserving the building remained until the spring of 1923;

- The main «dividing lines» between proponents of different solutions were not strictly determined by belonging to political, religious or professional backgrounds. Representatives of national minorities and the Orthodox Metropolitanate in Poland did not actually take part in the discussions;

- One of the motivating factors for a quick and radical government decision in 1923 was the realization of the possible negative consequences of this problem for domestic political stability. The cathedral was dismantled not only as a «symbol of Russian rule» but also as a «pretext for unnecessary conflicts» in the independent Poland.

Keywords: Oleksandr Nevsky Cathedral in Warsaw, Second Polish Republic, Legislative Sejm (1919—1922), derussification.

Вступ. Історія собору св. Олександра Невського на Саксонській площі у Варшаві (іл. 1) неодноразово привертала увагу дослідників. Зважаючи на вкрай короткий період його функціонування як «головного» православного храму підросійської частини Польщі (1912—1915) більшість авторів зосереджувалися або на подіях, пов'язаних з побудовою та символічним навантаженням, яке вкладалося в цю культову споруду російською адміністрацією, або — на сюжеті про її руйнування в 1924—1926 рр.

Сплески наукової зацікавленості темою нерідко «накладалися» на актуальні суспільно-політичні дискусії. Особливо це було помітно на початку 1990-х, коли в польському суспільстві дебатовалося питання про ставлення до «свіжої» постімперської (радянської) архітектурної спадщини. Не лише в публіцистичних, але і в наукових дослідженнях проводилися виразні паралелі між проблемами, з якими зіштовхнулася в цій царині Польща після 1918-го, та тими, які постали перед нею по 1989—1991 рр. Порівняння собору Олександра Невського та сталінського «Палацу науки і культури» (також помпезного та чужорідного для архітектурного ландшафту Варшави) було одним з найчастіше вживаних [1; 2; 3].

Звернення до історії «зруйнованого храму» спорадично траплялися у зв'язку з загостреннями (або навпаки — «відлигами») у польсько-російських стосунках 1990-х — поч. 2000-х. Причому подекуди — у досить несподіваних контекстах. Наприклад, трагічний інцидент у Смоленську в 2010 та похо-

вання Президента Леха Качинського в крипті Вавельського собору дали привід для того, щоб нагадати про використання елементів (яшмових чи нефритових колон) з розібраного в середині 1920-х рр. православного храму для оформлення входу до цієї крипти. Зрозуміло, який «підтекст» вкладався російськими авторами у такі згадки.

Оголошення Російською православною церквою 2021 року «Годом Св. Благоверного князя Олександра Невського» призвело до нового кола дискусій щодо подій сторічної давнини, причому їхня трактовка росіянами прогнозовано радикалізується. Неважко передбачити й основний акцент, який в Росії роблять вже віддавна: нібито «варварське» рішення, що його прийняв польський уряд в 1920-х стосовно православної святині «врівноважує» будь-які кривди та руйнування, здійснені російською/радянською владою щодо поляків. Базова модель наративу про «справедливу помсту» вже апробована на прикладі історії з Катинськими розстрілами 1940. Реальному злочину сталінізму російські історики в штатському «протиставили» міфологізовані розповіді про розстріли полонених червоноармійців у 1920—1921 рр. Документальне спростування польськими дослідниками цих вигадок, зрозуміло, не справило жодного враження на російську сторону.

«Конфліктним» та «спірним» може стати навіть те, щодо чого існує/раніше існував умовний консенсус. Зокрема, тривалий час російські дослідники не намагалися «в лоб» оспорювати очевидний факт: будівництво імперією гігантського та помпезного православного собору в історичному центрі польської столиці було обумовлене міркуваннями політичного та символічного порядку, а не турботою про задоволення релігійних потреб жителів Варшави православного віросповідання. Наявні в науковому обігу документи не дають ані найменшої можливості для якихось «альтернативних» трактувань. З чим погоджувалися не лише польські (П. Пашкевіч, П. Циналевська-Кучма) [4; 5], але й німецькі спеціалісти з даної тематики (Р. Мальте) [6]. Та це не зупиняє окремих російських істориків [7; 8], які наполягають на тому, що насправді йшлося про критичний дефіцит православних храмів у Варшаві кін. XIX — поч. XX ст.

Набагато більший простір для російських маніпуляцій є щодо тих аспектів, з'ясування яких потребує

Іл. 1. Собор св. Олександра Невського на Саксонській площі у Варшаві. Поштова картка, 1915—1918 рр. Джерело: Polona.pl [https://polona.pl/item/warszawa-cerkiew-na-placu-saskim-warschau-russische-kirche-am-sachsenplatz,MTA4NjY2Mjly/0/#info:metadata]

архівних студій і щодо яких триває наукова дискусія у самій Польщі.

Варто відзначити, що за останнє десятиліття до історії руйнування варшавського собору Олександра Невського зверталися не лише спеціалісти з даного періоду історії та церковні дослідники, але й фахівці з історії архітектури, філософи, культурологи, представники Інституту національної пам'яті Польщі.

Це суттєво розширило як масив джерел, на основі яких здійснювалася реконструкція подій, так і дало приклади «погляду на проблему» з різноманітних ракурсів та вивчення її у декількох важливих контекстах. Зокрема, було частково відреферовано зміст дискусій щодо долі собору у польській пресі 1920-х рр. (Г. Міхалюк) [9], проаналізовано особливості сприйняття «небажаної сакральної архітектури» у мистецьких середовищах того часу (З. Толлочко, В. Томасік) [10; 11], систематизовано інформацію про розгляд справи парламентом та урядом (М. Зарихта) [12], зроблено порівняння ситуації з храмом Олександра Невського та іншими православними церквами у Варшаві (Д. Окситюк, П. Зубовський) [13; 14], прослідковано долю значної частини артефактів, які залишилися від храму та описані «міські легенди», пов'язані з ним (А. Голімонт) [15].

Однак тема є далекою від «вичерпання». Зокрема, лише частково і вибірково до фокусу уваги польських і російських дослідників потрапили матеріали, які відображають специфіку суспільно-політичної дискусії щодо долі наймонументальнішого «символу імперської присутності» у Варшаві. Якоюсь мірою це викликано тим, що, як правило, в рамках одного тексту поєднується виклад про події/процеси трьох-чотирьох різних періодів: будівництва і функціонування храму, вирішення його долі, ходу робіт з демонтажу та часу після остаточного звільнення Саксонської площі від споруди. З них лише період з кінця 1918 (відновлення незалежної польської держави) і по 1924 (початок активних робіт з демонтажу) є репрезентативним щодо виявлення різних підходів до практичного вирішення питання. До 1918-го йшлося лише про думки приватних осіб та мрії, які неможливо було втілити в життя¹. Після рішень

уряду наприкінці лютого 1923, а особливо — з початком демонтажу самого храму, коли процес набув незворотного характеру, також вже йшлося про абстрактні рефлексії та емоційні оцінки постфактум.

Відповідно, найбільш повно різні погляди на те, що слід зробити з собором Олександра Невського, відображено у документах та публікаціях з перших п'яти років існування II Речі Посполитої. Адже тільки в цей період «перемога» однієї з альтернативних повному знищенню опцій (залишити споруду в оригінальному вигляді або перебудувати її) мала шанс на реалізацію. І, наскільки можна судити на підставі збережених документів, — шанс далеко не «нульовий».

Основна частина. У цій публікації я свідомо хронологічно обмежую джерельну базу, зосереджуючись на документах, в яких справа відображена у найбільш «концентрованому» вигляді. Насамперед йдеться стенограму засідання Законодавчого Сейму (1 червня 1920) [17] на якому обговорювалося питання про подальшу долю собору. Учасникам сеймових дебатів були роздані матеріали спеціальної підкомісії сеймової комісії громадських робіт («Анкета» від 15 березня 1920 рр.) [18]. У текстах виступів депутатів, міністрів, представників мерії м. Варшави, залучених фахівців з питань архітектури та містобудівництва містяться відсилки до усіх документів 1918 — першої пол. 1920-го рр., пов'язаних з цією справою (листів різних міністерств, рішень Варшавського міського самоуправління, експертних оцінок тощо). Менше репрезентативними є згадки в стенограмі засідання про полеміку в пресі, яка передувала обговоренню в Сеймі. Натомість більшість публікацій на тему «варшавського храму», які з'явилися у польських газетах, починаючи з другої половини 1920-го року, містили судження на підтримку того чи іншого варіанту вирішення проблеми, що вже озвучувалося з парламентської трибуни. В деяких випадках йшлося про прямі згадки (у тому — й з цитуванням слів депутатів чи інших представників державної влади), в інших — публіцисти «солідаризувалися» з однією з позицій (зруйнувати—перебудувати—залишити в оригінальному вигляді), які остаточно «викристалізувалися» після суперечок у Сеймі

¹ Характерним прикладом «мрій» того періоду є вірш, приписуваний поету Казимиру Ласковському (Kazimierz Laskowski) (1861—1913) зі словами «Jak przyjdą nasze

pulki/ To zburzą te kopułki — i tylo!» («Як прийдуть наші полки, то зруйнують ті куполочки — і по всьому!») [16, s. 99].

1 червня 1920. Останнє легко можна прослідкувати на підставі аргументації публіцистів, що часто майже дослівно збігалася зі словами політиків-прихильників того чи іншого варіанту дій у цій справі.

Набагато менш детальними і змістовними є матеріали, які стосуються часу, коли під, сказати б — сутнісною частиною дискусії було підведено ризику (лютий-квітень 1923). На відміну від періоду 1919—1920-го років, в уряді не виникли серйозні суперечки щодо оптимального шляху розв'язання проблеми [19, к. 660—700]². А спроба групи депутатів, на чолі з М. Серебрєніковим [20, s. 16—20], знову розпочати сеймові дебати щодо долі собору св. Олександра Невського, виявилася запізненою та невдалою. Ці суперечки також залишили певний слід в публікаціях в пресі, які, втім, у більшості моментів лише повторювали сказане двома-трьома роками раніше.

Опираючись на всі ці матеріали можна виокремити наступні «камені спотикання», що робили конкретну культову споруду винятково конфліктогенною.

По-перше, дискусійним було навіть питання щодо того, хто має повноваження прийняти остаточне рішення.

Найбільш категоричною була позиція міської ради Варшави, яка ще в січні 1919 року прийняла рішення про необхідність руйнування споруди, а потім його неодноразово підтверджувала [12, s. 421]. Однак виникло одразу декілька утруднень. З одного боку храм не перебував у власності варшавської громади (міською була лише земельна ділянка, на якій стояли церква та дзвіниця). З іншого — місто й не мало коштів на те, щоб здійснити такий масштабний проект.

Відповідно, «крапку» у справі мав поставити уряд. Але 15 березня 1919 року Рада Міністрів вирішила відкласти рішення — з огляду на те, що собор використовувався як римо-католицький [18, s. 6; 12, s. 419]. Свої пропозиції мали подати міністерство визнань релігійних та народної освіти й міністерство громадських робіт. Кожне з них, втім, виступило зі застереженням проти руйнування, принай-

вні — у найближчий час. Перше просило зважати на той факт, що в культовій споруді є потреба як у тимчасовому «гарнізонному» костелі (і це підтверджував головний капелан римо-католицького сповідання Війська Польського єпископ Станіслав Галл) [21, к. 106]. Друге ж вважало, що державна скарбниця просто не може собі дозволити фінансові втрати на демонтаж.

Відсутність єдності в урядових колах призвело до того, що справа потрапила на розгляд Сейму. На цей момент звертали увагу як прихильники збереження собору, так і адепти його знищення. Депутат з клубу Національного народного союзу Никодим Грицкевич (Nikodem Gryskiewicz), наприклад, вважав, що передача урядом справи до парламенту є «дивним збігом обставин» та ознакою «відсутності сміливості у нашого уряду» [17, s. 41]. Покликаючись на озвучені думки міністрів визнань релігійних та публічних робіт він пропонував прийняти прагматичне рішення та зберегти споруду, передавши її військовому духовенству. Натомість ксьондз-депутат Владислав Хжановський (Władysław Chrzanowski) з Народно-християнського робітничого клубу — навпаки, звинувачував уряд в тому, що той не зважився подолати внутрішні суперечності і мав «вже давно той собор розібрати» [17, s. 43].

Представник групи польських соціалістів Артур Хауснер (Artur Hausner) — прихильник швидкого вирішення даного питання шляхом руйнації церкви, у своїй промові на засідання Сейму 1 червня 1920 зробив акцент на тому, що аномальним було б, якби парламент скасував рішення місцевої влади. «Я просто не розумію, на якій правовій підставі Сейм мав би виступити проти думки гміни [...] яка висловлювалась неодноразово і є однозначною» — заявив він [17, s. 57]. Цю точку зору він висловлював і під час засідання спеціальної «підкомісії у справі Собору на Саксонській площі» сеймової комісії громадських робіт [18, s. 10].

Натомість інший депутат-священнослужитель — ксьондз Станіслав Мацієвич (Stanisław Maciejewicz) з центристського Об'єднання міщан, навпаки пропонував «довіряти уряду», особливо — тим аргументам, які наводили на користь необхідності збереження храму [17, s. 61]. Роль Сейму в цій справі він бачив в тому, щоб оцінити та підтримати найбільш переконливо викладену позицію різних міністерств.

² Заслухавши, 28 лютого 1923 року доповідь міністра громадських робіт Яна Лопушанського (Jan Łopuszański) Рада міністрів ухвалила рішення про початок робіт з демонтажу колишнього собору на Саксонській площі [19, к. 694].

Найрозлогіші пояснення та «економічні» аргументи на користь необхідності відмови від руйнування наводив міністр громадських робіт Анджей Кендзор (Andrzej Kędzior). Виступаючи у Сеймі він також підкреслив, що не варто займатись демагогією та непотрібними суперечками щодо повноважень, адже «цілком зрозуміло, що місто Варшава та варшавська преса не може знести пам'ятника на сільству в столиці держави» [17, s. 52].

В окремих виступах парламентарів та в газетних публікаціях питання «органу, який має прийняти рішення», ставилося ще радикальніше. Оминаючи формальності, пов'язані з розподілом компетенцій між місцевим самоврядуванням, законодавчою та виконавчою владою, робились відсилки до «волі народу». «Найвищим правом є воля людей», заявляв, наприклад, депутат зі Львова Іполіт Слівінський (Hipolit Śliwiński) (група «Польський народний союз-лівиця»), а «люди вже виголосили вирок руйнування цієї споруди, і то не тільки місцеві жителі [...] я знаю дуже добре, який є настрій у суспільстві не лише у Варшаві, але й у так званій «Конгресовій Польщі», і в Малопольщі».

Цей депутат також розповів історію про те, що під час щорічного з'їзду діячів польської культури у 1914 році один з варшавських діячів, член варшавської міської ради Вацлав Липацевіч (Wacław Wincenty Łurawicz), жартома «віддав цю будівлю в мої руки, з зобов'язанням зруйнувати її» [18, s. 19].

Цікаво, що до таких «виявів солідарності» достатньо прохолодно поставився голова варшавської міської ради Ігнацій Балінський (Ignacy Baliński). Виступаючи на тому ж засіданні сеймової підкомісії він задекларував, що влада міста вважає, що має ексклюзивне право на відстоювати свою позицію в цій конкретній справі. Проте не хоче висловлюватись з приводу долі церков на інших польських землях, адже «у кожній місцевості можуть бути різні мотиви» приймати ті чи інші рішення [18, s. 12].

Загалом, уявне «протиставлення» думок та пропозицій представників різних регіонів прослідковується у багатьох виступах учасників дискусії. Зокрема, ксьондз Хжановський заявив, що можливо провінціали «з Галичини чи Познанського краю не відчують тих справ, але ми їх добре відчуємо» [17, s. 52]. Таку ж думку висловлював і депутат Хауснер, згадавши про те, що найбільшу душевну травму

будівництво нанесло саме жителям Варшави, хоча й «для кожного приїжджого з Малопольщі чи Познані та церква була страхітливим ляпасом, спрямованим в обличчя Польщі» [18, s. 9].

Ці натяки не сподобались їхньому колезі ксьондзу з Вільно Мацієвичу, який у своїй промові згадав про несправедливість закидів на адресу людей «з кресів», які, нібито, призвичаїлися до «московського батога» і тому не бачать небезпеки від гігантської православної церкви у центрі столиці. Насправді ж, вважав він, варто боятись «дій людей, поганих та упереджених людей, а не мертвого каміння» [17, s. 63].

У підсумку, перемогла компромісна позиція³, виразником якої став депутат з Клубу конституційної праці Броніслав Дембінський (Bronisław Dembiński). Вона зводилась до того, що приймати остаточні рішення — не на часі, а Сейм не може взяти на себе відповідальність та зобов'язати уряд почати руйнувати собор. Достатнім було визнати демонтаж дзвіниці (реалізовано в 1921). Слова з виступу Дембінського «ми ще не дозріли до руйнування собору» неодноразово цитувалися публіцистами-прихильниками демонтажу в якості ілюстрації нерішучості, чи навіть боягузливості польських парламентаріїв [22].

З формальної точки зору після компромісного сеймового рішення справа знову опинилася в руках уряду. Однак сам прецедент парламентського обговорення противники руйнування спробували використати у квітні 1923 (вже в новому скликанні Сейму) для того, щоб зупинити втілення в життя урядової постанови про демонтаж. У своєму виступі 23 квітня 1923 депутат-росіянин Микола Серебреніков (Николай Серебренников) (формально входив до Українського клубу) прямо послався на те, що «неповних три роки тому представники польського народу в Законодавчому Сеймі утрималися від розв'язання цього болісного вже тоді питання», тоді як зараз «питання вирішене без участі Сейму» [20, s. 16—17]. На думку Серебренікова, якщо справа вже розглядалась, з тих чи інших причин, парламентом, то в ній неможливо «поставити крапку» лише урядовим рішенням. Проте його пропозиція прийняти постанову, яка б призупинила, до обговорення в Сеймі, виконання роз-

³ Результати голосування: 72 голоси на користь негайного початку робіт з демонтажу собору, 124 — проти [17, s. 69—70].

порядження про початок робіт з демонтажу собору, не була підтримана більшістю депутатів [20, s. 20]. Більш того, представники фракції Польської народної партії «Визволення» демонстративно подали альтернативний проект рішення, згідно з яким парламент просив уряд, щоб матеріали з розібраного собору були передані на будівництво «Народного дому Речі Посполитої», «щоб той матеріал, який використали для будинку поневолення був використаний для святині свободи та науки» [20, s. 20]

Таким чином, можна констатувати, що всі учасники «навколособорної» полеміки розуміли, що йдеться про рішення загальнонаціональної ваги, яке потребує серйозного обґрунтування та санкції виборних представників народу. Акценти на тому, що треба зважати на виключні права місцевої влади, безсумнівні прерогативи уряду чи твердження про нібито «одностайну думку польського народу» озвучувались прихильниками радикального варіанту виходячи з тактичних міркувань.

По-друге, існували різні точки зору на «символічний підтекст» та реакцію польського суспільства на той чи інший варіант рішення проблеми.

Найзапекліші дискусії точилися навколо того, чи можливо/допустимо в принципі залишати у Варшаві «пам'ятник насильству», «ляпас в обличчя польському народові», «символ приниження». У статті Владислава Вандке (Władysław Wandke), наприклад, собор називався «найкривавішим символом царизму», публіцист підкреслював, що без руйнування цієї споруди неможливо вивірити «російський дух» і «сморід неволі» зі столиці [23].

Присутність специфічного «русского духа» у дизайні собору Олександра Невського ніким, власне, не оспоровалася. Натомість не було єдності щодо того, чи варто в принципі трактувати цю споруду як святиню (хоча й «чужої релігії») чи «дім Божий».

Прихильники руйнування наполягали, що йдеться про звичайний будинок. Виступаючи на засіданні Сейму 1 червня 1920 ксьондз Хжановський підкреслював, що він ніколи не називав собор «церквою чи святинею», а вважає його «спорудою у Варшаві, яку збудували не для релігійних потреб». «Моменту релігійного тут не підіймаю і зі спокійним сумлінням навіть як священнослужитель в цій справі висловлюватися можу» — заявив він [17, s. 49]. Втім, менш

ніж два місяці до того цей же ксьондз ставив питання не так категорично і більше розмірковував над шкодою від використання цього собору як гарнізонного костелу. «Солдат-католик, коли приходить молитися до того собору, бачить на образах чужі типажі, візантійські. І то нагадує йому православні церковні служби» — заявляв він. — «Вважаю, що то послаблює нашу віру, оскільки стирає межу між різними визнаннями. Якщо твердо стоїмо на ґрунті святості католицької церкви, вважаючи церкву православну за схизматичну, то маємо уникати будь-якого, навіть зовнішнього зближення» [18, s. 33].

Такої ж думки дотримувався депутат Антоній Ануш (Antoni Anusz) з Польського народного товариства «П'яст». Він пропонував сприймати цю споруду лише як «збудований у серці Польщі горбатий будинок нашого упослідження та неволі». «В соборі православному на Саксонській площі не можна бачити святиню, збудовану для Всемогутнього Бога» — наполягав депутат [17, s. 52].

Ще категоричніше висловлювався на цю тему на засіданні сеймової підкомісії депутат Слівінський: «Ця споруда без Бога, це не святиня, це пам'ятник насильству. Чи може хтось в тому будинку молитися? Чи зможе простий польський хлопець там звертатися до Бога, адже той Бог буде для нього в тому будинку повністю відмінним від того, до якого моляться в сільському костелку» [17, s. 19].

Для посилення емоційності такого роду аргументам в дискусіях 1920-го року про те «чи присутній в цій споруді Бог» диспутантами наводилися також цитати з міцкевичового сонету «Відмова» («I serce ma podobne do dawnej świątyni/Spustoszonej niepogod i czasów kolejną/Gdzie bóstwo mieszkać nie chce, a ludzie nie śmieją»)⁴ та з «Дзядів» («U architektów sławne jest przysłowie/Że ludzi ręką był Rzym zbudowany/A Wenecją stawili bogowie/ Ale kto wydzielił Petersburg, ten powie/Że budowali go chyba Szatani»)⁵ [24].

Як опосередкований «доказ» того, що будівництво церкви «знечистило» Варшаву наводились

⁴ «I має серце подібне до давньої святині/Спустошеної часом і негодами/Де божество жити не хоче. А люди не сміють».

⁵ «У архітекторів є гарне прислів'я/ Щодо людськими руками був збудований Рим/А Венецію створили боги/ Але хто бачив Петербург, той скаже/ Щодо його хіба чорти могли збудувати».

перекази про те, що саме так це сприймали окремі польські політичні діячі — учасники національно-визвольних змагань. Наприклад, згадували, що Станіслав Кжеміньський (Stanisław Krzeмиński) (1839—1912), член Національного уряду під час Січневого повстання, свідомо прийняв рішення оминати Саксонську площу від того моменту, як на ній розпочали будувати собор [18, s. 29].

Проте непоодинокими були голоси тих, хто вважав, що собор вже вдалося «трансформувати» і він цілком придатний для використання в якості католицького храму. Вже в одній з перших публікацій на цю тему (грудень 1918), ксьондз Рудольф Філіпський (Rudolf Filipski) підкреслював, що «вид ексобору, залишеного росіянами після недобровільної евакуації з нашого міста, яке вони сто років визискували, та перетвореного на католицький костел, може справляти лише позитивне враження і бути цікавим пам'ятником його минувшини» [25].

Не зафіксовано аж такої «реакції відторгнення» (як то стверджували окремі політики й публіцисти) й у пересічних поляків. Наприклад, «Gazeta Świąteczna» наводила наступні враження одного селянина про відвідування собору: «Хоча там образи православні, але нам, католикам, вони ані не заважають, ані [суттєво] не відрізняються від наших» [26]. Схожі рефлексії є й в інших публікаціях, в яких описано багатолюдні католицькі богослужіння, які відбувались у соборі [27].

Позицію депутатів-священників з різних парламентських клубів, які виступили за збереження собору, висловив ксьондз Мацієвич. Він покпинив над представниками лівих (латентно чи відкрито антиклерикальних) партій, які раптово перейнялися питаннями віри і готові були аплодувати своїм опонентам в сутані (виразний натяк на Хжановського) якщо йдеться про справу руйнування церкви. «Можна було б з цим погодитись, якби руйнування святині насправді мало на меті поборення православ'я та царизму, але зараз це німе каміння і цегла, то не православ'я та Росія, те безмовне каміння буде таким, яким забажаємо, щоб воно було» [17, s. 60].

Проте через два роки виявилось, що «приспосовання каміння» може виявитись не настільки простою справою, як то здавалося спочатку. Комісія, яка вивчила актуальний стан будівлі, дійшла до висновку, що не лише руйнування чи переробка, але й

елементарне збереження статус-кво вимагатиме серйозних коштів. Собор почав руйнуватися (протікав дах) і потребував негайного ремонту. Автор статті у «Rzeczpospolita», коментуючи цю інформацію, назвав нонсенсом фінансування таких робіт у храмі «збудованому нашими ворогами» [27].

Таким чином, початково йшлося про суперечку між «прагматиками» (які вважали, що символічний негатив не настільки значний і його можна «затушувати»), а споруда може використовуватися і надалі) та «романтиками» (які наполягали на тому, що питання національної гідності неможливо «обраховувати» в меркантильних категоріях). Однак позиції перших поступово слабшали, оскільки навіть банальне утримання собору також вимагало коштів, а перспективи його реконструкції — виглядали все більш примарними.

По-третє, висловлювалися серйозні застереження щодо міжнародної реакції на руйнування та обговорювалась можливість «помсти» з боку Росії.

Йшлося про декілька різних, лише частково взаємопереплетених сюжетів.

Найбільші побоювання викликали можливі репутаційні втрати для Польщі. На це вказували й окремі представники уряду. Зокрема, Міністерство визнань релігійних вважало, що руйнування може створити помилкове враження в сусідніх державах щодо релігійної нетолерантності у Польщі [18, s. 7]. Чиновник міністерства громадських робіт Константи Якімовіч (Konstanty Jakimowicz) повідомив на засіданні сеймової підкомісії у березні 1920, що попередній уряд, який висловлювався за зруйнування, не мав інформації, що такий крок матиме негативні наслідки в «дипломатичній» сфері. Втім, упереджуючи будь-які гіпотетичні проблеми пропонувалось не надавати цій справі урочистого характеру, а трактувати свої дії як такі, що викликані «технічною» необхідністю [18, s. 17—18].

Під час сеймових дебатів 1 червня 1920 р. депутат Грицкевіч нагадав, «що вже звучали голоси в Відні та Римі, з яких можна зрозуміти, що руйнування собору призведе до того, що поляків називатимуть вандалами». Додатковим аргументом на користь того, що не варто поспішати з руйнуваннями парламентар назвав той факт, що з моменту оголошення незалежності нічого суттєвого в країні не збу-

довано («в сфері будівництва нічим за півтора роки нічого не збудовано, чим можна було б похвалитися перед Заходом») [17, s. 45].

Архітектор Стефан Шиллер (Stefan Szyller) також застерігав, що знищення витворів мистецтва буде сприйняте в Європі як варварство. Він покликався на думку німецьких та італійських мистецтвознавців та цитував свою розмову з папським нунцієм у Польщі, кардиналом Аброджіо Ратті (Ambrogio Damiano Achille Ratti, майбутнім папою Пієм XI). Останній однозначно висловився проти руйнування церкви [18, s. 21].

Опоненти різко відреагували на згадку про думку кардинала. У протоколі засідання сеймової підкомісії 15 березня 1920 зафіксовано викрики з місць під час виступу Шиллера, в яких Ратті називали «чужинцем, який не може розуміти [цієї справи]». В заочну дискусію з прелатом вступив Хжановський. «Я запитую у Монсенйора Ратті, яку б він зайняв позицію, коли б інтервент в серці його країни, в Римі, побудував такого роду будівлю, не для релігійних потреб. Що б сказали в Парижі чи Лондоні, якби їм нав'язали такий будинок. Сказано, що руйнування собору було б вандалізмом, а я вважаю, що вандалізмом була його поява» — заявив ксьондз [17, s. 49].

В дискусії прозвучали твердження, що навіть самі росіяни (принаймні — окремі з них) розуміли/мали розуміти, наскільки поганою ідеєю було будувати цей собор. Цікаво, що наводячи приклад такого росіянина, представник Кола Архітекторів Чеслав Пшибильський (Czesław Piotr Przybylski) [18, s. 27], схоже, не знав (чи забув), що йшлося про думку рідного брата архітектора собору — художника Олександра Бенуа, який дійсно вважав образливим «бестактне вторгнення російського націоналізму в абсолютно західне місто»⁶ [4, s. 6, 7].

Ідею розвинув представник міської ради Балінський, який підкреслив, що йдеться про усунення початкового акту вандалізму, коли міська площа стала

жертвою насильства та варварства російської влади. «Всякий акт вандалізму може бути виправлений і його виправлення не є вандалізмом» — заявив він. На його думку, «вандалізмом було б, якщо б ми, поляки, в Москві хотіли зруйнувати храм Василя Блаженного [...], але не є вандалізмом усунення з власної міської площі, у своїй столиці, чужої будівлі» [18, s. 34].

Публіцист та театральний критик Станіслав Пеньковський (Stanisław Piękowski) обурювався спробою порівнянь ситуації з собором з прецедентами збереження пам'яток епохи окупації в інших країнах. Особливо обурливою і неадекватною він назвав згадку про пам'ятник полеглим французам на одній з римських площ. На його думку це було грубою маніпуляцією, адже «пам'ятник полеглим охороняє крило Смерті, а отже простий такт притомної людини залишить його недоторканим. Але ж як солдатський монумент, розташований на затишному кладовищі, можна порівнювати з пам'ятником насильству та брутальності, поставленому посеред міста з виразною метою образити та насміятись?» [28, s. 6].

Досить поширеним було припущення, що ніякого «удару по репутації» взагалі не відбудеться. Депутат Хауснер, наприклад, вважав, що на Заході і так домінує негативний образ Польщі (яку там, під впливом російської пропаганди, нібито вважали країною «варварів та нездар»). Більше того: будівництво гігантського православного собору у центрі Варшави якраз й було одним елементів цієї дискредитації та антипольської пропаганди. «На жаль, віками працювали над тим, щоб очорнити нас в очах Заходу. Забрали у нас землю та свободу, і щоб ці злочини узаконити — працювали над тим, щоб позбавити нас честі» — підкреслив він. З цієї перспективи руйнування собору могло бути актом знищення «монументу поневолення» та відмовою визнавати свою «меншовартість», адже «народ хоче відчувати себе господарем у своїй державі і найменш зважатиме на те, що думають про наші наміри більшовики чи за кордоном» [18, s. 36].

В дискусії щодо того, що ж насправді слід вважати «варварством та вандалізмом» також неодноразово покликалися на авторитет поета Адама Міцкевича (Adam Bernard Mickiewicz). Найчастіше у пресі та виступах в Сеймі цитувався уривок з його твору «Редут Ордона. Оповідання адютанта»:

⁶ Цікаво, що в жодному виступі чи публікації початку 1920-х не було згадано про те, що так само негативно до побудови собору ставився і відомий російський поет Олександр Блок («На миг скользнул ослепший взор/ По православному собору/ Какой-то очень важный вор, Его построил, не достроил...», поема «Возмездие», 1910—1921).

«Dzieło niszczenia w dobrej sprawie/Jest święte jak dzieło stworzenia»⁷ [18, s. 13]. Це обурювало прихильників збереження собору, проте більшість з них не могли навести вдалих «контрцитат», вказуючи втім, що «наші поети не до ненависті, а до любові закликали» [17, s. 66].

Окрім побоювання негативної реакції країн Заходу були страхи щодо того, що матимуть місце акції помсти в Росії. На це ще 23 березня 1919 вказала у своєму листі до міністерства визнань консисторія Варшавської католицької митрополії [21, к. 104]. На цю пересторогу вищого духовенства та чиновників міністерства просив зважати депутат Дембінський [17, s. 58].

Даний сюжет мав цікавий «відзвук» у пресі. Якщо в сеймовій комісії обговорювали гіпотетичну «помсту» з боку більшовиків, то група інженерів, які виступили зі своєю думкою на користь необхідності збереження собору, апелювали до того, що «відповіддю» на його руйнування може бути знищення 20—30 костелів на Україні. Додатковим мотивом для таких дій, нібито, міг стати той факт, що ці костели вирізняються серед місцевої архітектури та «нагадують про панування шляхти над вільним українським людом» [29].

Такий аргумент, назагал, був сприйнятий скептично. Один з публіцистів-«собороборців» відзначив, що йдеться про якісь фантазії, адже «ці цифри висмоктані з пальця задля потреби конкретної статті» [30].

Сеймові дебати відбувалися в момент, коли польська армія ще утримувала Київ. А отже жодних згадок про якісь гіпотетичні ворожі акції з боку українців з трибуни вищого законодавчого органу не звучало. Натомість пролунали пропозиції подивитись на проблему під іншим кутом — майбутніх переговорів про повернення з Росії польських культурних цінностей. На думку депутата Грицкевича потрібно було «серйозно поставитись до справи ревіндикації нашої спадщини в Росії». Адже радикальний підхід до вирішення проблеми собору міг поставити під сумнів можливість отримання цінних артефактів [18, s. 14].

Ксьондз Хжановський закликав скептично поставитись до такого застереження, пославшись на якийсь свій досвід спілкування з «більшовицьким

⁷ «Справа знищення задля доброї справи/ Така ж свята, як справа творіння».

комісаром, який займається всіма вкраденими у нас дзвонами та іншими речами» [17, s. 49]. Його підтримував депутат від Національної робітничої партії Мечислав Томчак (Mieczysław Tomczak), який заявив, що теза про те, що руйнування собору спровокує руйнування католицьких костелів в Росії — не витримує критики, оскільки «ми не хочемо зруйнувати собор як релігійну святиню, а лише як витвір ворожої нам політики царизму» [18, s. 31]. Депутат Хауснер також вважав, що «більшовики найменше будуть переживати, якщо ми щось зробимо з церквою у Варшаві». Втім, як компроміс, він пропонував демонтовані мозаїки і фрески зберегти у музеї і, навіть, в майбутньому віддати Росії [18, s. 12].

Остання пропозиція була не новою. Ще в 1919 році окремі публіцисти висловлювалися за передачу демонтованих залишків собору Росії, з тим, щоб та могла відбудувати цю споруду на своїй території. «Росія зможе до йоти відтворити у себе той монумент, якщо вона його цінує і якщо він насправді того вартий» — пропонував, наприклад, скульптор Юзеф Гардецький (Józef Gardecki) [31]. Таке рішення, на його думку, також мало б зняти всі можливі докори щодо того, що Польща «по варварські знищує витвір мистецтва». Втім, далеко не всі погоджувалися з таким підходом — пізніше у пресі з'явилися публікації, автори яких в принципі ставили під сумнів те, що «москалям» потрібно щось повертати. Адже для будівництва використовували також і кошти, зібрані у Польщі [32].

Міністр внутрішніх справ Станіслав Войцеховський (Stanisław Wojciechowski, у 1922—1926 — Президент II Речі Посполитої) заявив, що взагалі не варто штучно поєднувати справи собору з питаннями, які його не стосуються. З точки зору чиновника ненормальною є ситуація, коли, з одного боку, прихильники руйнування зловживають апеляціями до того, що це «символ неволі» (що в умовах, коли Росія — розпалася, а польська держава — воскресла, вже не настільки важливо). З іншого — так само погано, коли ті, хто хотів би його зберегти — оперують полохливими здогадками та припущеннями щодо того, як на руйнування можуть відреагувати більшовики [18, s. 16—17].

Залучений парламентом як експерт архітектор Владислав Клишевський (Władysław Kłyszewski) пропонував не зважати ані на реакцію Заходу, ані

на думку Росії. «Я б не остерігався і того екзамену перед Європою, хоча б з тієї причини [...] що якщо хтось ображає мої почуття, то я не дам себе перекопати, що маю його в своїм домі приймати, хоч би він й був найсимпатичнішою людиною» [18, s. 29].

У 1923 році парламентська дискусія на цю тему була короткою, проте й тоді піднімали питання про те, що руйнування Собору може негативно вплинути на польсько-російські взаємини. Цю справу, депутат Серебрєнников говорив не про РСФСР, а про майбутню «вільну» небільшовицьку Росію [20, s. 18].

Як бачимо, в даному випадку статус-кво станом на 1918, 1920 і 1923 рік — дуже суттєво відрізнялися. Початково обговорювалися якісь гіпотетичні «плюси» та «мінуси» на міжнародній арені в умовах достатньо невизначеного/непевного міжнародного становища нової держави. Тоді як фінальне рішення приймалося в умовах, коли у Речі Посполитої вже була діюча мирна угода з Радянською Росією та залагоджені основні суперечності з іншими сусідами. Відповідно уряд, у лютому 1923, міг особливо не зважати на можливу негативну реакцію за кордоном з приводу свого рішення⁸.

По-четверте, великі розбіжності були щодо того, яким чином найраціональніше було б використовувати цю споруду або площу, звільнену від неї у майбутньому.

Серед тих, хто погоджувався з необхідністю зберегти собор, далеко не всі вважали, що він має продовжувати функціонувати як католицький храм. Для багатьох більш прийнятним було б перетворення будівлі на музей. «Як мені здається, єдиним слушним призначенням цієї споруди є перетворення її на музей наших стосунків з Росією, зокрема — «мартирології» — писав у 1919 художник Ян Рембовський (Jan Rembowski) пропонуючи розмістити в храмі відповідну експозицію [33].

Цій ідеї опонував професор-архітектор Миколай Тальвінський (Mikołaj Talwiński), який вважав, що величезний внутрішній обсяг приміщення не дасть створити в ньому нормальну музейну експозицію [16, s. 101].

⁸ Можливість такої реакції не виключалася міністрами уряду генерала Владислава Сікорського (Władysław Sikorski), проте, де-факто, була визнана допустимим «побічним ефектом», що не вплинув на остаточне рішення [19, k. 698].

На користь музею в перебудованій (зі «зтинанням куполів») церкві висловлювався початково і відомий польський письменник Стефан Жеромський (Stefan Żeromski) (пізніше він схилився до думки, що потрібно відновити історичну площу, на якій поставити пам'ятник польським офіцерам-борцям за свободу) [34, s. 53—54].

Депутат Хауснер вважав, що «усунення останньої цеглини з церкви, яка була знаком гніту та неволі» стане визначною об'єднаною подією, яку треба буде увіковічити відповідним пам'ятником, котрий би «задовільнив культурні та емоційні амбіції народу, який, після стількох років мучеництва та жертв, виборів свободи і незалежності» [18, s. 10]. Реагуючи на цю пропозицію, депутат Грицкевіч припустив, що такою пам'яткою може слугувати і церква, яка буде символом «нашої остаточної перемоги та тріумфу над утисками, засвідчуватиме, що ми були спроможні то насильство перемогти і зараз можемо цей монумент використати з тією метою, яка нам подобається» [18, s. 16]. На думку цього парламентаря не так важливо, чи буде собор використовуватися як костел чи як музей, головне — щоб наступні покоління бачили, що полякам вдалося опанувати цю «чужорідну» будівлю.

Частина прихильників руйнування собору вважали самодостатнім символічним актом створення великої вільної площі у варшавському середмісті, без будь-якої нової споруди чи пам'ятника на ній. Міністр Войцеховський, наприклад, вважав, що перш ніж взагалі розпочинати дискусію щодо того, що робити далі, треба «воскресити Саксонську площу» як органічну частину історичної забудови королівської Варшави [18, s. 16]. Такого роду ідеї висловлювалися і в варшавській пресі [35].

Архітектор Чеслав Пжибильський (Czesław Przybylski) переконував, що не лише естетичні будинки, але й гарні площі можуть свідчити про рівень культурного розвитку країни. В якості однієї з ілюстрацій цієї тези він навів приклад французького Нансі, який прославила площа, збудована за наказом польського экс-короля Станіслава Лещинського (Stanisław Bogusław Leszczyński) [18, s. 26—27]. Необхідність появи великого вільного простору в межах історичного центру Варшави аргументували, переважно, потребою проведення військових парадів та святкових урочистостей. Проте були й міркування іншого по-

рядку (покращення організації дорожнього руху, необхідність оздоровлення повітря в місті з високим рівнем легеневих захворювань тощо).

Архітектор Шиллер дотримувався думки, що оптимальним все ж було б перетворення православного собору на католицький костел. «Цибулясті куполи, які нас найбільше ображають, повинні бути усунуті, будівля збудована росіянами — повинна отримати верхівки зроблені нами» — вважав він [18, s. 25]. Розроблений ним проект перебудови в стилі «класицизм» був опублікований в пресі [36] і на нього неодноразово посилались у подальшому обговоренні (іл. 2).

Проти такого підходу виступив його колега Клишевський з Товариства опіки над пам'ятками минулого. Він заявив, що ані для музею, ані для костелу ця споруда непридатна за визначенням. А єдине місце, де може залишитись собор і де він насправді може «використовуватися» — на сторінках підручника історії, але не в реальному серці польської столиці [18, s. 30].

Така позиція поділялась багатьма представниками мистецьких та наукових кіл. Художник Вінсент Трояновський (Wincenty Trojanowski) підкреслив, що «духу невільництва», який продукує собор «жодне кадило не змінить, і латинська літургія його не переінакшить. Тим більше клаптики готики, ренесансу чи класицизму, обрисів споруди з над Волги та Ками в тім будинку не приглушить. [...] Собор на Саксонській площі (як і всі церкви у нашому краї) збудовані для того, щоб позначити російську домінацію над нами, щоб ми удари російського кнута відчували на наших плечах постійно, щоб ми схиляли голову перед кожною московською каналією, щоб ми втратили національну гідність і стали рабами» [22].

Прихильники радикального вирішення проблеми визнали непереконливими й історичні паралелі, які наводили їхні опоненти. Останні посилалися на факт пристосування для інших цілей мечетей в Іспанії після завершення Реконквісти. Депутат Грицкевіч вважав, що це було одним з елементів тріумфу над маврами, які «працювали, будували, кошти та працю вклали, а їхні мечеті [переможці] для власних потреб обернули» [17, s. 43]. Міністр Кендзьор, окрім того ж прикладу з Іберійського півострова, звертався до інших, географічно та історично ближчих. Зокрема, він згадав про храм св. Софії у Константинополі.

Іл. 2. Проект перебудови собору авторства архітектора С. Шиллера. Джерело: «Tygodnik Ilustrowany». 1920. № 18. S. 359

«Дикий народ турецький не зруйнував цю церкву, лише перетворив на мечеть» — підкреслив він. — «Зрештою, візьмемо приклад з самих поляків. Коли Кам'янець-Подільський був під турецьким пануванням, турки збудували біля кафедрального собору мінарет. Після відвоювання Кам'янця поляки також не зруйнували той мінарет, лише поставили на його верхівку статую Божої Матері» [18, s. 9].

Ще далі вглиб історії сягнув у своєму виступі Шиллер. Він згадав першопочатки християнства і перетворення поганських святилищ на храми нової віри. «На власні очі бачив [...] в костелі, який стоїть на давніх фундаментах святилища Юнони римську табличку з посвятою «Diva Juno» і цей напис нікого не обходить, навпаки, та табличка є доказом і свіжченням тріумфу християнства над язичництвом» [18, s. 24].

Всі ці аналогії назвав недоречними та натягнутими Балінський. Він нагадав, що Собор св. Софії та Кордовська мечеть на момент їхнього переходу під владу правителів з іншим віросповіданням, стояли вже по кілька сотень років. Тоді як собор Св. Олександра збудований зовсім недавно і «спеціально на зло нам» [18, s. 12—13]. І взагалі — він був своєрідною «примарою». «Ми тієї церкви не знали. Кожен поляк, який ходив тією площею, дивився, але не бачив її. Хто приїздив до Варшави, може її роздивлявся, але ми її не бачили, так як це відбувається, наприклад, під час зустрічей в салонах, коли когось не хочеш бачити, то й не бачиш», — заявив голова міської ради Варшави.

Побутувало ще одне пояснення того, чому архітектура у виразно «російському» стилі не має права на збереження у Польщі. Як зазначив архітектор Тальвінський, «культура Заходу має знову на Схід ширитися, а не навпаки», тому всі «непотрібні» приклади російської експансії в архітектурі (у першу чергу — в церковній) мають бути розібрані [16, s. 102].

Для підсилення своїх позицій прихильниками збереження храму наводились приклади споруд, збудованих російськими чи німецькими правителями на польських землях. Ці будівлі (наприклад — палац в Познані) ніхто не планував руйнувати. А отже, такий же підхід пропонували застосувати і в даному випадку [17, s. 65]. На противагу цьому їхні опоненти запропонували подивитись на це з іншого ракурсу і порівняти собор з Бастилією, яка також особливо не відрізнялась від інших французьких в'язниць, але була зруйнована французьким народом, оскільки стала символом тиранії [18, s. 10; 17, s. 52]. Але найчастіше проводилася інша паралель — зі вже знесеними та той момент російськими монументами у центрі польської столиці (наприклад — пам'ятником фельдмаршалу Івану Паскевичу) [18, s. 29]. Потреба у їхньому демонтажі не викликала сумнівів та заперечень, а отже — й створювала прецедент оптимального рішення й у справі православного собору.

Як бачимо, у ході дискусії не було запропоновано жодного варіанту подальшого використання споруди/звільненої від собору площі, який обстоювала б чи, в перспективі могла б на нього погодитись виразна більшість диспутантів. Однак суперечки щодо способу використання площі, розміщення чи не розміщення на ній того чи іншого пам'ятника, мали суттєво нижчий конфліктогенний потенціал, аніж продовження експлуатації (у будь-якій якості) наявної будівлі.

По-н'яте, розгортання дискусії призвело до поглиблення поділів у суспільстві, роблячи ефемерним сподівання на досягнення якихось компромісів.

Варто відзначити, що в саму останню чергу йшлося про поділ за національною чи конфесійною ознакою. Лєвова частка суперечок точилася не між представниками титульної нації та, умовно, національними меншинами. І не між католиками та православними. А власне у польських середовищах, в

жодному з яких не було консенсусу щодо оптимального рішення у цій справі.

Військове духовенство та більшість католицьких священнослужителів-членів парламенту виступали за те, щоб зберегти собор і використовувати його у подальшому як костел. Однак окремі ксьондзи не поділяли цієї точки зору, виступаючи, де-факто, речниками групи прихильників негайного руйнування споруди.

Більшість представників мистецьких, наукових та освітніх середовищ (з'їзд польських пластиків, Віленський університет тощо) висловилися на користь демонтажу [17, s. 47]. Проте декілька авторитетних архітекторів та інженерів — пропагували той чи той варіант його перебудови й подальшого використання.

Виразні суперечності спочатку існували й між урядовцями. Цю справу, ті з них, хто висловлювався проти руйнування зовсім не обов'язково мали якісь глибші застереження проти цього, окрім міркувань суто економічного (логістичного, фінансового) характеру.

Накал дискусій у пресі дійшов до того, що з'явилися навіть спеціальні образливі позначення на адресу опонентів. Тих, хто виступав за збереження храму, зневажливо називали «соборитами» (soborcysti), тоді як adeptів руйнування — «муроборцями» (burzumurki) [17, s. 52].

Станіслав Пеньковський навіть опублікував розгорнуту статтю «Соборити» [28], в якій «зібрав до купи» всі аргументи (естетичні, прагматичні, історичні тощо), які наводилися на користь збереження собору, звинувативши тих, хто їх озвучував у тому, що вони є людьми, які просто намагаються «виправдати», постфактум, ганьбу московської неволі.

Анонімний автор часопису «Myśl Niepodległa» (ймовірно — поет та публіцист Анджей Немоевський (Andrzej Niemojewski), якому й приписували авторство терміну «соборити») вважав, що йдеться про групу снобів-інтелігентів, яка не розуміє народних прагнень, ставлячи естетичні міркування вище, аніж потреби національні та державні. «Коли б з антисоборитів складався наш народ, може б і не розквітла б у нас естетика, але ж напевно наш народ ніколи б не зазнав неволі. Тоді якби він складався з соборитів, то, найвірогідніше, ніколи народ наш не вирвався б з рабства» [24], — підкреслив він.

Поширеним в дискусії прийомом, спрямованим на дискредитацію опонентів, було оголошення їх «однодомцями» з одіозними фігурами епохи російської окупації. Виступи, в яких були заклики знайти компроміс у цій справі, нерідко переривалися вигуками на кшталт «Євлогій схвалив би таке!» (натяк на вкрай непопулярного в польському суспільстві єпископа-русифікатора Євлогія (Георгієвського)). В аналогічному контексті згадувалися імена царя Миколи II, генерал-губернаторів Паскевича та Гурко (ініціатора будівництва собору), керівника Варшавського навчального округу Апухтіна та інших російських чиновників.

Так само поширеним було звинуваченням на адресу тих, кого радикали називали «соборитами» у тому, що вони діють зі свідомого чи підсвідомого страху перед Москвою, або навіть і «очікують» на повернення росіян, і тому бояться зачіпати їхню головну культурну споруду над Віслою. Ця теза була, наприклад, ключовою у публікаціях на тему собору у варшавському сатиричному виданні «Mucha» [37].

Відмітною рисою дискусії про церкви св. Олександра було те, що в ній, фактично, не брало участь православне духовенство. Втім, ще в 1918-му році номінований на кафедру митрополита Варшавського Серафим (Чичагов) висловлювався у цій справі у тому сенсі, що він не наполягатиме на поверненні цього собору та погодиться, щоб його надалі використовували як костел [21, к. 130]. Наступні очільники столичної православної єпархії (Георгій (Ярошевський) та Діонісій (Валединський)) публічно не висловлювалися на цю тему, проте, можна припускати, дотримувалися аналогічної точки зору. Не відомо також, щоб це питання підіймав «Російський комітет», який існував у Варшаві у 1920—1922 роках і активно займався й церковними справами.

На момент першого обговорення у Законодавчому Сеймі питання собору на Саксонській площі в парламенті не було представників національних меншин. Несприятливим для того, щоб ініціювати його, був і перший період роботи Сейму I скликання (обраний на виборах 5 листопада 1922), де вже була достатньо помітна група депутатів православного віросповідання.

Однак «квітнева» ініціатива депутата Серебренікова щодо нового розгляду мала вкрай мізерні шанси на успіх. Адже уряд «спрацював на випереджен-

Іл. 3. Вид на собор після першого етапу демонтажу (1924 рік). Джерело: Fotopolska.eu [<https://fotopolska.eu/foto/852/852986.jpg>]

ня» у цій справі, прийнявши своє остаточне рішення саме в момент найбільшої дезорганізації та хаосу серед православних, породженого вбивством, 8 лютого 1923, митрополита Георгія. За таких умов виступати проти уряду і солідаризуватися з депутатами від «Українського клубу» та «Об'єднання німецьких депутатів» (всього звернення підписало 45 парламентарів українського, білоруського, російського та німецького походження) було репутаційно не вигідно навіть для тих польських політиків, які мали сумніви у правильності прийнятого рішення у цій справі.

Варто відзначити, що захисниками собору у 1923 році не було здійснено спроб апелювати до громадськості чи розгорнути відповідну кампанію в пресі (більшість публікацій «репрезентували» позицію прихильників руйнування) [38]. А найчастіше цитовані російськими авторами [7; 8] емоційні оцінки сенатора В'ячеслава Богдановича датовані липнем 1924, коли процес демонтажу вже неможливо було зупинити навіть теоретично (іл. 3).

Таким чином, рішення про руйнування, серед іншого, було викликане саме усвідомленням безперспективності і навіть небезпечності для внутрішньополітичної стабільності II Речі Посполитої нового раунду обговорення цієї теми, до якого вже готові були приєднатися представники національних меншин.

Висновки. 1. Суспільно-політична дискусія навколо долі варшавського собору Олександра Невського була складною, довготривалою і не зводилася лише до вирішення дилеми «зруйнувати чи за-

лишити». Пряму чи опосередковану участь в ній взяло дуже широке коло осіб, які репрезентували різні мистецькі, професійні, наукові, політичні середовища. Переважно вони не діяли у стислій взаємодії між собою та мали неоднакову мотивацію підтримувати ту чи іншу позицію. Голос представників православного населення («природних» захисників храму) в цій дискусії був майже непомітний, а значення/резонансність виступів окремих осіб (насамперед — депутата Сейму М. Серебрєнікова та сенатора В. Богдановича) — штучно перебільшується сучасними російськими авторами;

2. Рішення про руйнування храму не було наперед визначеним, проте його ймовірність з самого початку була високою. Адже «розрубати гордіїв вузол» проблеми легше, аніж спробувати його розв'язати в якийсь компромісний спосіб. Ситуацію ускладнювала відсутність консенсусу щодо параметрів можливої реконструкції та характеру подальшого використання споруди. Проте сам факт обговорення різних варіантів, можливість вільної презентації всіх точок зору, у тому числі — й з парламентської трибуни, унаочнює надуманість паралелей між «храмоборством» в Польщі на початку 1920-х та радянськими практиками руйнування культових споруд у цей же період;

3. У випадку собору на Саксонській площі вторинну роль відіграло те, що він був культовою спорудою чужої для більшості місцевого населення конфесії. Куди більше емоцій у поляків викликав його нарочито «псевдоруський» архітектурний стиль та розташування у самому «серці» польської столиці. Неможливість «перекодування» закладеної в цій споруді символіки російського імперського домінування у Польщі стало чи не головним спонукальним чинником, що схилив шальки терезів на користь рішення про демонтаж.

1. Haska A. «Rozebrać czy zostawić? Sobór pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego a Pałac Kultury». «*Pałac Kultury i Nauki. Między ideologią a masową wyobraźnią*». Pod red. Zuzanny Grębeckiej i Jakuba Sadowskiego. Kraków, 2007. S. 51—58.
2. Królikowski J.T. Metamorfozy architektury imperialnej — od soboru na placu Saskim do Pałacu Kultury i Nauki. *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772—1915)*. Red. D. Konstantynów, P. Paszkiewicz, Warszawa, 1994. S. 273—279.
3. Kula M. Sobór św. Aleksandra padł, Pałac Kultury przetrwał. «*Przegląd Filozoficzno-Literacki*». 2012. № 4 (35). S. 431—448.
4. Paszkiewicz P. *Pod berłem Romanowów: sztuka rosyjska w Warszawie 1815—1915*. Warszawa: Instytut Sztuki; Polska Akademia Nauk, 1991. 227 s.
5. Cynalewska-Kuczma P. *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2004. 231 s.
6. Malte R. Russische Herrschaft in Warschau: Die Aleksandr-Neuskij-Kathedrale im Konfliktraum politischer Kommunikation. *Jenseits der Zarenmacht. Dimensionen des Politischen im Russischen Reich, 1800—1917*. Hrsg. v. Walter Sperling. Frankfurt/M.; Campus, 2008 (Historische Politikforschung, 16). S. 163—190.
7. Берташ А., прот. *Православная Церковь в Польше и русская эмиграция до Второй мировой войны. Общий обзор и судьбы русских храмов*. URL: <https://bogoslav.ru/article/4861337> (дата звернення — 30.04.2021).
8. Лабынцев Ю., Цавинская Л. Александр-Невский собор в Варшаве. *Радонезж*. 1999. № 9—10. С. 10—11.
9. Michalak G. Sobór pw. Aleksandra Newskiego na Placu Saskim w świetle międzywojennej prasy. «*Saeculum Christianum*». 2010. № 1. S. 79—91.
10. Tołłoczko Z. Z dziejów architektury niechcianej. Rzecz o powstaniu i destrukcji soboru św. Aleksandra Newskiego na Placu Saskim w Warszawie. *Historia i współczesność w architekturze i urbanistyce*. Т. 2. Red. A. Kadłuczka. Kraków, 2014. S. 5—24.
11. Tomasiak W. Śmierć świątyni. *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*. 2018. № 1. S. 240—258.
12. Zarychta M. Rozbiórka bytego soboru Aleksandra Newskiego na placu Saskim w Warszawie. Studium przypadku z dziedziny polityki i administracji władz centralnych i samorządowych odrodzonej Rzeczypospolitej. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2018. № 32. S. 416—439.
13. Okytyuk D. Cerkwie i kaplice prawosławne w Warszawie po 1915 roku. «*Journal of Urban Ethnology*», 2005. № 7. S. 79—92.
14. Zubowski P. Zwischen Sacrum und Profanum. Das Problem des russisch-orthodoxen Sakralbaus in Warschau in der Zeit der Zweiten Polnischen Republik (1919—1939). *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej*. 2017. № 12. S. 105—134.
15. Golimont A. Ostańce i miejskie legendy — losy pozostałości po prawosławnej katedrze p. w. Aleksandra Newskiego w Warszawie. *Elpis*. 2020. Т. 22. С. 69—77.
16. Talwinski M., prof. O pomnikach i cerkwiach prawosławnych. *II-gi Zjazd Przedstawicieli Miast Polskich*. Oprac. M. Synoradzki. Warszawa, 1919. S. 99—102.
17. *Sprawozdanie stenograficzne ze 152 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 1 czerwca 1920 roku*. Warszawa, 1920. 68 s.

18. Ankieta w sprawie soboru na Placu Saskim w Warszawie przeprowadzona przez sejmową podkomisję robót publicznych przy udziale przedstawicieli Ministerstwa Robót Publicznych, Ministerstwa Sztuki i Kultury, miasta st. Warszawy, Koła Architektów, Związku Budowniczych Polskich i T-wa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Warszawa, 1920. 39 s.
19. Archiwum Akt Nowych. Prezydium Rady Ministrów. Posiedzenia Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami. 1.I.1923 r. — 31.III.1923 r. T. 21. 1014 s.
20. Sprawozdanie stenograficzne z 35 posiedzenia Sejmu z dnia 23 kwietnia 1923 roku. Warszawa, 1923. 26 s.
21. Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Sygn. 1222 Majątki — cerkwie prawosławne — akta szczegółowe w układzie alfabetycznym wg miejscowości. Warszawa (t. XIV). 417 s.
22. Trojanowski W. Sobór prawosławny na Pl. Saskim. «Naprzód». 1920. № 181. S. 4.
23. Wandke W. Cerkiew na Placu Saskim. Najkrwawszy symbol caryzmu. «Kurjer polski». 1919. № 79. S. 4.
24. Obrońcy soboru. «Myśl Niepodległa». 1920. № 487. S. 174—178.
25. Filipski R. W sprawie soboru na placu Saskim. «Gazeta Warszawska». 1918. № 44. S. 7.
26. Pachnowski A. Nie burzyć, ale budować. «Gazeta Świąteczna». 1919. № 1996. S. 3.
27. L. O sobór na Saskim Placu. «Rzeczpospolita». 1922. № 189. S. 4.
28. Pieńkowski S. Soborcy. «Gazeta Warszawska». 1920. № 124. S. 6—7.
29. Sprawa soboru [Opinia inżynierów]. «Gazeta Warszawska». 1920. № 36. S. 7.
30. Sobór. «Myśl Niepodległa». 1920. № 505. S. 564—565.
31. Gardecki J. W obronie kultury polskiej. Rzecz o soborze na Pl. Saskim. «Gazeta Warszawska». 1919. № 66. S. 8.
32. Sobór na pl. Saskim i składki gminne. «Rzeczpospolita». 1922. № 123 (wyd. wieczorne). S. 5.
33. Rembowski J. Sobór na placu Saskim. «Gazeta Polska». 1919. № 231 (wyd. poran.). S. 3—4.
34. Żeromski S. *Wista*. Warszawa: J. Mortkowicz, 1920. 54 s.
35. Weinfeld M. Plac Saski i Sobór. «Gazeta Polska». 1919. № 31 (wyd. poran.). S. 3—4.
36. Hł. S. O świątynię na placu Saskim. «Tygodnik Ilustrowany». 1920. № 18. S. 359—360.
37. A sobór na Saskim stoi. «Mucha». 1919. № 9. S. 2.
38. O rozbiórkę soboru — stan rzeczy prawny. «Rzeczpospolita». 1923. № 110 (wyd. poranne). S. 3.
- and the Palace of Culture». «Palace of Culture and Science. Between ideology and mass imagination» (Pp. 51—58) [in Polish].
- Królikowski, J., & Konstantynów, D. and Paszkiewicz, P. (Ed.) (1994). Metamorphoses of imperial architecture — from the cathedral on Saski Square to the Palace of Culture and Science. *Culture and politics. The influence of the Russification policy on the culture of the western fringes of the Russian Empire (1772—1915)*. Warsaw [in Polish].
- Kula, M. (2012). Cathedral of St. Oleksandr has fallen, the Palace of Culture has survived. «*Filosofico-Literary Review*», 4 (35), 431—448 [in Polish].
- Paszkiewicz, P. (1991). *Under the scepter of the Romanovs: Russian art in Warsaw 1815—1915*. Warszawa: PAN [in Polish].
- Cynalewska-Kuczma, P. (2004). *Church architecture of the Kingdom of Poland as a tool of integration with the Russian Empire* [in Polish].
- Malte, R., & Sperling, W. (Ed.). (2008). Russian Rule in Warsaw: The Oleksandr Nevsky Cathedral in the Conflict Area of Political Communication. *Beyond the tsarist power. Dimensions of the Politics in the Russian Empire, 1800—1917* (Pp. 163—190). Frankfurt/M.; Campus [in German].
- Bertash, A. (2016). *Orthodox Church in Poland and Russian emigration before World War II. General overview and the fate of Russian churches*. Retrieved from: <https://bogoslov.ru/article/4861337> [in Russian].
- Labyntsev, Y., & Shchavinskaya, L. (1999). Alexander Nevsky Cathedral in Warsaw. *Radonezh*, 9—10, 10—11 [in Russian].
- Michalak, G. (2010). The Oleksandr Nevsky cathedral in Saxon square in the light of polish interwar press. «*Saeculum Christianum*», 1, 79—91 [in Polish].
- Tołłoczko, Z., & Kadłuczka, A. (Ed.). (2014). From the history of unwanted architecture. The story about the rise and destruction of the Council of St. Oleksandr Nevsky in Saxon Square in Warsaw. *History and the present in architecture and urban planning* (Vol. 2, pp. 5—24) [in Polish].
- Tomasik, W. (2018). Death of the temple. *Texts Second Literary theory, criticism, interpretation*, 1, 240—258 [in Polish].
- Zarychta, M. (2018). Demolition of the Former Oleksandr Nevsky Cathedral in the Saxon Square in Warsaw. Case Study in the Field of Politics and Administration of Central and Local Government Authorities of the Reborn Polish Republic. *Memory and Justice*, 32, 416—439 [in Polish].
- Oksytiuk, D. (2005). Orthodox churches and chapels in Warsaw after 1915. *Journal of Urban Ethnology*, 7, 79—92 [in Polish].
- Zubowski, P. (2017). Between Sacrum and Profanum. The Problem of the Russian Orthodox Sacred Building in Warsaw during the Second Polish Republic (1919—1939). *Bulletin of the Polish Historical Mission*, 12, 105—134 [in German].

REFERENCES

Haska, A., & Grębecka, Z. and Sadowski, J. (Ed.). (2007). «Undress or leave it? Cathedral of St. Oleksandr Nevsky

- Golimont, A. (2020). Salvages and urban legends — fate of the remnants of Oleksandr Nevsky cathedral in Warsaw. *Elpis* (Рр. 69—77) [in Polish].
- Talwinski, M., & Synoradzki, M. (Ed.). (1919). About monuments and Orthodox churches. In *2nd Congress of Representatives of Polish Cities*. Warsaw [in Polish].
- (1920). *Shorthand report of the meeting of the Legislative Sejm 152 of 1 June 1920 year* [in Polish].
- Archives of New Records, Presidium of the Council of Ministers, Meetings of the Council of Ministers of the Republic of Poland* (Vol. 21). Protocols with attachments. January 1, 1923 — March 31, 1923 [in Polish].
- (1920). *Survey on the cathedral on Saxon Square in Warsaw conducted by the Sejm subcommittee of public works with the participation of representatives of the Ministry of Public Works, the Ministry of Art and Culture, the City of Warsaw, the Association of Architects, the Association of Polish Builders and the Society for the Protection of Monuments of the Past* [in Polish].
- Archives of New Records, Ministry of Religious Denominations and Public Education, 1222 Estates — Orthodox churches — detailed files in alphabetical order by locality* (Vol. XIV). Warsaw [in Polish].
- (1923). *Shorthand report on the 35th session of the Sejm on April 23, 1923* [in Polish].
- Trojanowski, W. (1920). Orthodox Cathedral on Saxon sq. «*Forward*», 181, 4 [in Polish].
- Wandke, W. (1919). Orthodox church on Saxon sq. The bloodiest symbol of charism. «*Polish courier*», 79, 4 [in Polish].
- (1920). Defenders of the cathedral. «*The thought of independence*», 487, 174—178 [in Polish].
- Filipski, R. (1918). On the cathedral in Saxon Square. «*Warsaw Newspaper*», 44, 7 [in Polish].
- Pachnowski, A. (1919). Not to demolish, but to build. «*Festive newspaper*», 1996, 3 [in Polish].
- (1920). On the day. «*Morning Newspaper*», 94, 3 [in Polish].
- (1920). The case of the cathedral [Opinion of engineers]. «*Warsaw Newspaper*», 36, 7 [in Polish].
- (1920). Cathedral. «*Independent Thought*», 505, 564—565 [in Polish].
- Gardecki, J. (1919). In defense of Polish culture. Speech about the cathedral on Saxon square «*Warsaw Newspaper*», 66, 8 [in Polish].
- (1922). Cathedral on Saxon square and communal taxes. «*Republic*», 123, 5 [in Polish].
- Rembowski, J. Cathedral at Saxon Square. «*Newspaper Poland*», 231, 3—4 [in Polish].
- Żeromski, S. (1920). *Wista*. Warsaw: J. Morkowicz [in Polish].
- Pięnkowski, S. (1920). «Soborites» [Defenders of the Cathedral]. «*Warsaw Newspaper*», 124, 6—7 [in Polish].
- Weinfeld, M. (1919). Saxon Square and the Cathedral. «*Newspaper Poland*», 31, 3—4 [in Polish].
- Гіт., Стан. (1920). For the Temple in Saxon Square. *The Illustrated Weekly*, 18, 359—360 [in Polish].
- (1919). And the cathedral in Saxon square is standing. «*Housefly*», 9, 2 [in Polish].
- (1923). The demolition of the cathedral — the state of law. «*Republic*», 110, 3 [in Polish].